

La fuormazion nominala

Objektyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch**

Band (Jahr): **23 (2020)**

PDF erstellt am: **03.06.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Gruppaziuns seguond desinenzas paran dad esser las plü adattadas. Per exaimpel: pleds sün *-aglia*, *-ziun*, *-aria*, etc.

Talas gruppaziuns pon activar il process associativ e s'inservan uschea d'ün proceder chi'd es üna part integrala da la structura d'ün sistem linguistic.

Interessant es il cas da

il collega

chi, fin avant pac decennis, d'eira incontestà, eir sch'el es ün nomen masculin culla desinenza *-a*.

Ils ultims ons es il nomen concurrenzà da la fuorma

il colleg,

influenzà sainza dubi da la fuorma dal dialect tudais-ch

Min Kolleg hät gmaint, i soll hüt nit z'Berg,

e sustgnü dal sentimaint cha l'*-a* saja üna desinenza chi vala be pel feminin.

Per finir as preschainta la seguainta situaziun

masculin	<i>il colleg</i>
feminin	<i>la collega,</i>

na resguardada sco norma, ma viva illa lingua discurrida.

52 La fuormaziun nominala

Las remarcias qua sura muossan chi'd es güstifichà da's dedichar a la **fuormaziun nominala** in connex culla descripzion dal nomen.

Material per rediger la survista chi segua e preschainta ün pêr princips da la fuormaziun nominala as chatta aint illa dissertaziun da FLORIAN MELCHER, Ann. 38 e 39, publichada dal 1924 e dal 1925.

A fuond va la lavur da licenziat da JACHEN ANDRY, *La suffixaziun nominala denominala en ladin (vallader)*. Ina analisa sincronica dad in mecanissem sut l'aspect da la furma e da la significaziun. Tavau 1990.

Üna buna funtana es eir il HWR, *Handwörterbuch des Rätoromanischen*. Zürich 1994. El es fich pratic, cun quai ch'el ha eir registers retrograds pel sursilvan, pel vallader e pel rumantsch grischun, v.d. registers chi sun fats nan da la finischun dal pled.

S'inclegia cha'l DRG infuorma, sco adüna, in möd extais e cumpetent.

Las grammaticas normativas dan per part bunas survistas. Buns exam-pels sun: GANZONI, Gramm. Eo.; Normas Surm.; B. TSCHARNER, Gram. suts.; SPESCHA, Gramm.; LANGENSCHEIDTS Wb. rtr., Gramm. elem. rg).

I dà suffixs chi sun fich vitals. Quels as praistan per fuormar neologissem. Oters nu sun praticamaing plü activs. La fuormaziun nominala es da resguardar sco ün fenomen vital e flexibel. Ella es importanta per crear neologissem.

53 Suffixs per denominar persunas

54 -ader, -adra

Quist suffix va inavo sül suffix latin -ATOR. El vain dovrà per indichar ün uschè dit NOMEN AGENTIS, q.v.d. ün substantiv chi nomna l'agent d'üna acziun. LIBERATOR es dimena 'ün chi deliberescha'.

Tuot tenor che cas da la declinaziun latina (il nominativ o oters cas: PECCATOR o PECCATORE[M]) chi'd es stat la fuorma da partenza pel pled d'üna lingua neolatina, as preschainta il suffix in rumantsch in möd different, v.d. cun ün accent different

sco	-ader, -adra
sco	-adur, -adura
sco	-atur, -atura.

Exaimpels

vall., put.	surs., surm., suts.	rg
fümader -eder	fimader	fimader
disegnadur		
disegnader -eder	dessignader, dissigneider	dissegnader
spendrader -eder	spindrader	spandrader
pledader -eder	plidader, pledader	pledader
vendader -eder	vendider, vendader	vendider
	vandider	
chatschader -eder	catschadur, catscheder	chatschader
	catschadour, catschadur	chatschadur
pechader, pcheder	puccont, putgant	putgant
	putgeader.	

Dal püt da vista sincronic es quist suffix daspera a la desinenza da pleds derivants dal tudais-ch sco *schneder* 'Schneider', *maister* 'Meister', *peker* 'Bäcker', *veger* 'Weger, Wegmacher'. Quista vicinanza declera per part la vitalità da tals pleds, p.ex. in vallader, e la preferenza natürala per fuomas sco *docter*, *directer*, *professer*, impè da *duttur*, *directur*, *professur*.

Dicz. ladin Eb. 2003 adüa sper la fuorma *disegnadur -a* sco term nouv *disegnader -dra* e propuona üna differenziazion

disegnadur – artist vs. *disegnader* – manster.

Fuormas sco *administradur*, *chantadur*, *stampadur* sun plü giuvnas ed han, per part, üna istoria speciala. *Administradur* dal vallader as preschainta in sursilvan ed in rumantsch grischun sco *administratur -a*, in surmiran sco *administratour* e's cumporta sco oters pleds da la lingua administrativa: *fundatur -a*, *mediatur -a*.

La fuorma *administratur -a* es propagada sco fuorma regulara pel vallader (Dicz. ladin Eb. 2003). Dal 1962, Dicz. ladin RD., figüraiva be la fuorma *administradur*.

55 **-tur, -tura**

Cun sia fuorma sta quist suffix fich daspera al resultat dal suffix -ATOR. Pleds chi's preschaintan in rumantsch grischun sün *-tur, -tura* han ün aspet chi indicha lur derivanza docta

fautur
silvicultur, selvicultour, selvicultur
serviturn
scriptur.

Quia tocca eir la fuorma docta dal vallader *pastur*, cul sen 'chürader da las ormas'. La fuorma *paster*, cul svilup normal, vala pel minchadi cul 'paster da muvel gross o da muvel manü'.

56 **-unz, -unza**

Quist es ün suffix deverbal, q. v. d. ch'el serva a fabrichar ün nomen our da la ragisch d'ün verb.

<i>chürar</i>	<i>chürunz -a, tgirunz -a</i>
<i>cuschinar</i>	<i>cuschinunz -a</i> (surm., surs. e rg eir: <i>cuschinier -a</i>)
<i>cusir</i>	<i>cusunz -a</i>
<i>fliar</i>	<i>fliunz -a</i>
<i>lavar</i>	<i>lavunz -a</i>
<i>saltar</i>	<i>saltunz -a</i>
<i>sotar</i>	<i>sotunz -a.</i>

Il suffix es fich vital e's cumbina eir cun nomens

baracca *baraccun(z)*
ski *skiunz -a.*

57 **-un, -una**

Cul pled *baraccun(z)* (in rumantsch grischun ed in sursilvan as preschain-ta'l cul suffix *-ader*: *baraccader*; Dicz. Iadin Eb. 2003 propuona la fuorma sün *-ader* eir pel vallader) es stabili il contact cul suffix *-un*, eir el magari derasà e frequant

<i>il creppun</i>	<i>la creppuna</i>
<i>il Grischun</i>	<i>la Grischuna</i>
<i>il lumbardun</i>	<i>la lumbarduna</i>
<i>il testun</i>	<i>la testuna</i>
<i>il zaccun</i>	<i>la zaccuna.</i>

In quist connex sun da manzunar eir ils plurals sün *-uns*

<i>ils babuns</i>
<i>ils cumpagnuns</i>
<i>ils mattuns.</i>

58 **-er, -era**

Quist suffix va inavo sül suffix latin *-ARIUS*. El es denominal e fich frequant.

vall.	surs.	rg
<i>bescher</i>	<i>cavaller</i>	<i>furner</i>
<i>chalger</i>	<i>latger</i>	<i>mazler</i>
<i>chavrer</i>	<i>seller</i>	
<i>glatschera</i>	<i>vischler</i>	
<i>sfradera</i>		

59 **-an, -ana**

Il suffix es cuntschaunt in fuormas sco

<i>American -a</i>		
<i>chastlan -a</i>	<i>surs. castellan</i>	<i>rg chastellan</i>
<i>cristian -a</i>		
<i>Talian -a</i>		
<i>samaritan -a</i>		
<i>Surmiran -a.</i>		

Interessant in E es il cas da *mansteran* chi's muossa in vallader eir culla fuorma da

mansterant.

La fuorma *mansterant* fa la punt vers il surmiran *mastirant*. In S es viva la fuorma *mistergner*, pel rumantsch grischun vala la fuorma *mastergnant*.

Cun quai es fat il passagi vers

60 -ant, -anta, -ont, -onta

La fuorma chi'd es gnüda tschernüda pel rumantsch grischun as basa sül vocal **-a-**.

Ün sguard sün tuot il territori grischun rumantsch muossa ün purtret da labilità

vall.	<i>marchadant</i>	suts.	<i>marcadànt</i>
put.	<i>marchadaunt</i>	surs.	<i>marcadont</i>
surm.	<i>martgadant, marcadant</i>	rg	<i>martgadant</i>
vall.	<i>agüdont</i>	suts.	<i>gidànter</i>
put.	<i>agüdaunt</i>	surs.	<i>gidonter</i>
surm.	<i>gidanter</i>	rg	<i>gidanter</i>

61 -in, -ina

Il suffix correspuonda al latin **-INU, -INA** e nun es fich derasà.

Exaimpels

vall., put.	surs.	rg
<i>chasarin -a, chesarin -a</i>	<i>cusrin -a</i>	<i>assassin</i>
<i>postin -a</i>	<i>harlechin</i>	<i>basrin -a</i>
<i>stradin</i>	<i>padrin</i>	<i>fittadin -a</i>
<i>vittürin, vtürin</i>	<i>zavrin -a</i>	<i>nanin -a</i>

cf. eir cif. 73.

62 -ist, -ista

Quist suffix es vital in tudais-ch ed aint illas linguas neolatinas ed es eir uschigliö fich derasà. El dà il nom adaderentas ed aderents da prunas d'ideologias e fuormaziuns politicas, va da l'*isolaziunist* a l'*internaziunalist*, al *naziunalist* e viva in Italia perfin in fuormas sco *lambrettista, lancista, vespista*. El deriva dal grec.

Exaimpels in vallader

<i>alpinist -a</i>
<i>autist -a</i>
<i>daintist -a</i>
<i>electricist -a</i>
<i>escapist -a</i>
<i>mecanist -a.</i>

Qua o là serva quist suffix ad evitar fuormas sün *-iker, -icra*, sco *mecaniker*, chi san massa dal tudais-ch e cha'ls purist sguinchan jent. El po marcar nüanzas da valütaziun. *Musiker* vain resenti in ladin sco plü pro-

fessiunal co *musicist*. Forsa cha planet vain la fuorma sün *-ist -a* ad avair valur equivalenta. CURÒ MANI, p. ex., as nomna *musicist* sül disc (2019) ingio ch'el preschainta üna tscherna da sias cumposiziuns.

Il suffix *-ist -a* po avair ün sen pejorativ. L'adöver dal pled in üna frasa sco

Tü m'est ün vaira mecanist

nun exprima güst ün cumplimaint.

Quista connotaziun va però as perdond. La fuorma *electricist -a* es tuot-tafat neutrala in seis semantissem, varà però fadia da's dostar sper la fuorma *electriker*, chi'd es fich populara.

63 Suffixs per denominar chosas

64 *-aduoir, -aduoira*

Quist suffix para d'esser derasà impustüt in ladin, ma cun pacas fuormaziuns. In latin füss quai stat *-ATORIU, -ATORIA*.

Exaimpels

vall.	surm.	rg
<i>bavraduoira</i>	<i>bavradoir</i>	<i>bavraduir -a</i>
<i>grattaduoira</i>		
<i>erbaduoir</i>	<i>ervadoira</i>	
<i>sbischaduoir</i>		
<i>serraduoir.</i>		

Erbaduoir fa resortir cha l'erba es spessa. Ün *sbischaduoir* es ün *lö ingio chi sbischa*, ma il pled indicha eir l'*acziun dal sbischar* e vain uschea fich daspera a fuormas cul suffix *-öz*, in *sbischöz*.

65 *-agl*

Neir quist suffix nun es fich derasà. In möd transparent as preschainta'l in

vall.	<i>spavantagl</i>
surs.	<i>spuentegl</i>
rg	<i>spaventegl</i>

chi's cumbina svelt cun *spavent*.

Oters exaimpels

<i>battagl</i>
<i>fermagl</i>
<i>guvernagl.</i>

Guvernagl 'Lenkrad' nun ha grondas vistas da chattar ün bun access.

lad.	<i>rouda da manisar, manis, guvernagl</i>
surm.	<i>guvernagl, roda da palar, timung</i>
suts.	<i>roda da manischar</i>
surs.	<i>guvernagl, tgamun, volant</i>
rg	<i>guvernagl, roda da manar.</i>

66 -er, -era

In sia fuorma masculina es quist suffix rapreschantà bain tras il rapport «oget – portader da l'oget», sco il frances *poire – poirier, pomme – pom-mier*

<i>chandaila</i>	<i>chandaler</i>
<i>chastogna</i>	<i>chastognier</i>
<i>mail</i>	<i>mailer</i>
<i>pair</i>	<i>pairer</i>
<i>tschirescha</i>	<i>tschirescher.</i>

La fuorma dal feminin ha in ladin ün aspet da 'recipient' ed ün aspet collectiv

<i>culomb</i>	<i>culombera</i>
<i>glatsch</i>	<i>glatschera</i> (uschea eir rg)
<i>scrauv</i>	<i>scrauvera</i>
<i>sunagl</i>	<i>sunagliera</i>
<i>tavan</i>	<i>tavanera.</i>

In vista a quista situaziun aspectuala magari ambivalenta as inclegia cha *glatschera*, sco neologissem, po correspuonder al semantissem da 'Tiefkühlschrank, Tiefkühltruhe'. Quia tocca eir *frais-chera* 'Kühlschrank', sper *s-chaffa fraida*, ed il neologissem per 'Kläranlage'

lad.	<i>sarinera</i>
surm.	<i>serenera</i>
suts.	<i>saranera, saranadra</i>
surs., rg	<i>serenera.</i>

67 -aria

Las fuormas per *ustaria* sun ün bun exaimpel per la varietà formala dal suffix

vall., rg	<i>ustaria</i>
surm.	<i>ustareia</i>
suts.	<i>ustreia</i>
surs.	<i>ustria.</i>

Sia vitalità es remarchabla.

vall.	<i>biancaria</i>
vall.	<i>lavandaria</i>
surs., rg	<i>latgaria</i>
surs.	<i>purtgaria</i>
put.	<i>puraria.</i>

Interessanta es la fuorma ibrida *wäscharia* chi s'inserva dal suffix rumantsch impè da quel dal tudais-ch *-erei* e chi'd es dovrada per scrit, illa lingua da la pubblicità, sco *Wäscheria* sül auto da la firma. La fuorma sün *-eria*, probabelmaing surtutta da la fuorma tudais-cha *-erei*. Il resultat es sainza dubi üna buna recloma cun sia fuorma tudais-ch-rumantscha.

Quia tocca eir *Tauscheria*, il nom per ün'instituziun chi baratta temp e chossas. Ün prossem prodot ibrid cumbina üna basa inglaisa cul suffix *-aria*: *bikeria* (Trun, Scuol). La scripziun *-eria* varà da chefar cul *-e* final da *bike*.

68 -atsch, -atscha

In E ha il suffix duos aspets. D'üna vart è'l preschaint in denominaziuns toponomasticas, sco *Crastatscha*, *Vallatscha*.

Da tschella vart serva'l ad exprimer l'aspet dischagreabel d'ün fenomen.

Id es ün'oratscha.
Che schmalajà ventatsch!
Quai es ün magister chi'd es cuntschaint per sias notatschas.

Interessanta es in ladin la fuormaziun derivada da l'adjectiv *bun* chi's doda suuvent in üna frasa sco: *El es ün bunatsch*, per caracterisar üna persuna chi'd es fich trattabla. Ma la fuorma funcziona be al masculin! Blers chi cugnuoschan però il pled *la bunatscha*, v.d. la perioda d'ora plü lomma chi – suuvent – interrumpha il fraid da l'inviern.
La bunatscha da Nadal.

Sco fuormaziuns fossilas sun da resguardar

il mattatsch (na amo creschü, ma ün *ter kerli*)
la mattatscha (tanter *matta* e *duonna giuvna*)
il buttatsch.

69 -è, -el

La varietà formala es gronda. L'expressiun rumantscha per l'urdegn per *tagliar* es ün bun exaimpel:

ladin	surm.	suts.	surs.
<i>curtè</i>	<i>cuntel</i>	<i>cunti</i>	<i>cunti</i>
pl. <i>curtels</i>		pl. <i>cunteals</i>	pl. <i>cuntials</i>

Exaimpels analogs in ladin: *agnè*, *chapè*, *chastè*, *martè*.

Interessant es il cas da lad. *cafè*, surs. *caffè*. I's doda in E sper il plural tuot natüral *cafès* pel pled, chi nun ha da chefar propcha nöglia culla desinenza latina -ELLU, eir il plural ipercorrect, *cafels*. In S vain dovrà per spass, sper *caffès*, eir *caffials*.

Mez a pêr cullas fuormas registradas per *curtè* van fuormas sco *furnel*, *quadrel* chi sun plü giuvnas. Per *furnel* fa il puter, cun *furnè*, üna fuorma adattada al svilup fonetic popular.

70 -ella

I's tratta da la fuorma feminina dal suffix *-el*. I's po constatar ch'ella es magari derasada.

Exaimpels pel ladin

crapella
gianella(s)
s-charpella(s)
pivatella.

A *pivatella* correspuonda in sursilvan (eir surmiran e sutsilvan) *palpadet* üna fuormaziun differenta. Pel rumantsch grischun s'haja tschernü tant *palpadet* co *pivatella*.

71 -et, -etta

Il pled

lad., surs.	<i>trinchetta</i>
surm.	<i>trintgetta</i>
suts.	<i>trintgeta</i>

po valair sco exaimpel per las variantas ortograficas. Oters exaimpels, sortind dal vallader

bachetta
charretta
chünetta
mongetta
minchületta
spagnoletta.

Il semantissem dal pled da partenza as po specialisar: *la chünetta* nun es üna 'pitschna chüna per uffants pitschens', dimpersè la part la plü foppa da la via, ingio chi po fluir l'aua persa. *La scouletta*, in vallader, d'eira la

fuorma üsitada per la *scoula da cusir*, v.d. per las uras ingio chi gnivan instruidas «lavurs da man» (a seis temp be per las mattas!). In sursilvan es *scoletta*, daspö ca. il 1950 il neologissem üsità per per 'Kleinkinderschule'.

72 -*igl*, -*iglia*

Il suffix es cuntgnü aint il pled *ui*, dal latin OVILE, derivaziun da OVIS 'besch'. L'exaimpel muossa la varietà

vall.	<i>ui</i>	suts.	<i>nuegl</i>
put.	<i>uvigl</i>	surs.	<i>nuegl</i>
surm.	<i>uigl</i>	rg	<i>uigl.</i>

In ladin es il pled quasi cumplettamaing rimplazzà tras *stalla*. Prouvas da til revitalisar han fadia. In mincha cas nu para il pled plü dovrabel per stallas da construcziun moderna. Il pled *ui* es lià a la fuorma arcaica da la stalla aint illa chasa engiadinaisa: *i's gaiava da cuort giò'n ui*.

La fuorma feminina dal suffix es cuntgnüda aint il pled

vall., rg	<i>claviglia</i>
surm., suts.	<i>claveglia</i>
surs.	<i>clavella.</i>

73 -*in*, -*ina*

Il suffix es dovrà bod sainza restricziuns per fuormar diminutivs.

Il diminutiv *scoulin*a vain dovrà in ladin per 'Kleinkinderschule'.

Quai nu voul però dir cha sia vitalità per fuormar pleds nouvs saja fich gronda.

Fuormas chi's po resguardar sco tipicas per la fuormaziun da substantivs as preschaintan p.ex. cul pled

vall., put., surs., rg	<i>zanin</i>
surm.	<i>zanign</i>
suts.	<i>zanegn.</i>

Per la fuorma feminina as poja adüer

vall. *chavallina*, surm. *tgava(g)ligna*, suts. *tgavagliegna*, surs. *cavaglina*.

Sco deverbal til chattaina in fuormas valladras sco

provin, svagliarin, tamprin.

Sco vegl diminutiv in

burlin (pinch), quintin, zappin.

Sper la fuorma valladra *uraglin* es viva in puter la fuorma *urachin*, ingio cha la fuorma cul *ch* es probabelmaing ün reflex dal talian *orecchino* (conguala: surm. *uratgin*, surs. *rintga*, rg *uratgin*). *Uraglin*, da sia vart, as basa sün *uraglia*.

Cf. eir cif. 61

74 **-itsch, -itscha**

La fuormazion es familiara sur ils toponims sco *Mundaditsch*. Uschigliö nu para il suffix d'avair gronda vitalità.

Sper *malencar* ,kränklich' vain dovrà in

vall., rg	<i>maladitsch, malsanitsch</i>
surm.	<i>malsanitsch</i>
suts.	<i>maladetsch</i>
surs.	<i>malsanetsch</i> .

La fuorma *zappaditsch* 'Brät' nu vain surtutta in rg. La fuorma viva in surs. *carn manizzada* serva eir pel rg.

75 **-öl, -iel, aröl, -oula**

Ün exaimpel tipic furnischa la fuorma rumantscha per 'formaggio' cun E *chaschöl*, C, S *caschiel*, rg *chaschiel* e culla fuorma valladra *chaschoula* 'Käselaib'.

Analogia la fuorma

lad.	<i>chavriöl</i>
surm.	<i>tgavriel, tgavroul, tgavroula</i>
suts.	<i>tgavriel</i>
surs.	<i>cavriel</i>
rg	<i>chavriel</i> .

Vall. *manaströl* 'Nabelschnur' es üna derivaziun da *manaistra* 'Leine'.

Interessantas sun fuormaziuns sco ladin *stantaröl* 'Laufstuhl', *sbavaröl* 'Lätzchen'. In rumantsch grischun as chatta *stantariel* cun müdada dal semantissem 'Laufgitter' e *sbavet* cun müdada dal suffix.

In ladin as chatta sper *sbavaröl* eir *sbavarin*. Il neologissem *tacharöl* es fabrichà a basa da l'infinitiv *tachar*, sco *sbavaröl* a basa da *sbavar*.

76 **-uogl, -ugl**

Il suffix es rapresentantà in

lad.	<i>schnuogl</i>
surm., suts., surs., rg	<i>schanugl.</i>

Fuormas analogas

buogl, buoglia, imbruogl, ravyuogl.

77 **-uot, -uotta, -ut, -utta**

Oriundamaing ha quist suffix ün aspet diminutiv. Qua o là es quel amo percepibel

vall.	<i>paluotta</i>	surs.	<i>caplutta</i>
surm.	<i>palotta</i>		<i>resgiutta</i> 'Handsäge'
suts.	<i>paluta</i>		<i>scalutta</i> 'Tasse, Schüssel'
surs.	<i>palutta</i>		<i>pischutta</i> 'Butterbrot'.

Cha'l suffix d'eira plü bod activ demuossan noms sco *Clavuot, Nuotta, Nuot*. Transparent è'l amo in

put.	<i>sagliuot</i>
vall.	<i>silip</i> , surs. <i>salep</i> , surm. <i>salep</i> , suts. <i>zilep</i> , rg <i>salip</i> .

78 **Suffixs cun aspet collectiv**

In ladin sun quai ils suffixs *-amainta, -aglia, -am e -üm*. In sursilvan es quai eir il suffix *-ira*, chi corresponda a *-üra* in ladin.

79 **-amainta**

Il pled *büschromainta* es ün bun exaimpel per illustrar la situaziun sül territori rumantsch dal Grischun

vall.	<i>büschromainta</i>
put.	<i>vestimainta</i>
surm.	<i>vistgadeira</i>
suts.	<i>vastgadira</i>
surs.	<i>vestgadira</i>
rg	<i>vestgadira</i> .

Il collectiv

lad.	<i>fierramainta</i>
surm.	<i>ferramainta, fieramainta</i>
suts.	<i>faramainta, faradira</i>
surs.	<i>ferradira, ferramenta</i>
rg	<i>ferramenta</i>

muossa ün zich ün oter scumpart. *Ferradüra* exista eir in ladin (DRG 6, 218) cun sen specialisà: 'Eisenbeschläge' sper 'Eisenwaren'.

Il purtret ladin muossa üna ter vitalità dal suffix

chindlamainta
ladramainta
mordramainta
narramainta
porchamainta
toccamainta
utschlamainta.

80 **-aglia**

In ladin es il cas da *pajaglia* magari interessant. Il pled ha hoz in ladin il sen da '*il prüm rier d'ün uffant nouvnaschü*'. El deriva da *paja*, cul sen da 'remunerazion' chi'd es preschaint aint ils text vegls p. ex. illa fuorma da *pajalgia*, dal rest sco hoz surs. *pagaglia*, rg *pajaglia* 'Lohn'. L'aspet collectiv nu resorta plü cler in quist pled.

In

bos-chaglia
müraglia
navaglia
tettaglia
fradaglia (sper *fraidüra*)

e specialmaing in

magistraglia

es quai plü cler.

In sursilvan as poja chattar fuormas correspondantas in *maridaglia*, *toccanaglia* etc.

81 **-am, -om**

In puter as preschainta quist suffix culla fuorma *-am*, in vallader culla fuorma *-om*. In sursilvan sun vivas tuottas duos fuormas dal suffix.

Qua o là po il suffix avair ün aspet ün pa spredschativ, ma na adüna. La fuorma valladra *beschom* es p. ex. in ün context biblical tuottafat neutrala.

Muos-chom svaglia però be dalunga la connotaziun dad alch dischagreabel. In listessa maniera vain interpretà in ladin eir *femnom*, *maschlom*, *pullom*, *pennom*, *s-chellom*.

In surs. *cagliom*, *gaglinam*, *schischom*, in vall. *nüvlom* es l'aspet collectiv dominant. In rumantsch grischun vain il suffix *-om* surtut in üna funcziun analoga a quella dal sursilvan.

82 -*üm*, -*üna*, -*em*, -*etgna*

Il pled vallader *giuventüm*, puter *giuventüna* po dar üna buna survista da la varietà

surm.	<i>giuventetna</i>
suts.	<i>giuvantetgna</i>
surs.	<i>giuventetgna</i>
rg	<i>giuventetgna.</i>

In fuorma analoga as preschaintan eir pleds

vall.	<i>increschantüm</i> , <i>s-chürdüm</i> , <i>veglüm</i> .
-------	---

Degn da gnir manzunà specialmaing es il pled *suldüm*, *suldüna* chi va inavo sül latin SOLITUDO, SOLITUDINE(M) cun müdada da suffix -UMEN. La fuorma ladina muossa üna müdada dal suffix sün -UMEN ed ha semanti-camaing üna connotazion negativa e sombra: 'unheimliche Stille, Verlas-senheit; 'Einsamkeit, Öde'. Ün substantiv per üna BEATA SOLUTIDO, *per ün esser sulet beà*, nu para d'exister in ladin (surs. *solitariadad*). Es quai ün fat chi exprima quant'importanza chi vaiva l'*esser in cumünanza* aint illa società rurala dals cumüns engiadinalis? Esser *sulet* gniva para resentì illa società rurala sco ch'ella d'eira structurada sco *esser abundunà*, *laschè a l'abandun*.

83 Suffixs per substantivar adjectivs

84 -*ezza*, -*zia*

adj.	vall.	surm., suts.	surs.	rg
dür	<i>dürezza</i>	<i>direzza</i>	<i>direzia</i>	<i>direzza</i>
leid	<i>leidezza</i>	<i>leteztga</i> , <i>letezza</i>	<i>letezia</i>	<i>legrezza</i>
		<i>leadezia</i>		
ot	<i>otezza</i>	<i>otezza</i>	<i>altezia</i>	<i>autezza</i>
		<i>oltezia</i>		
rich	<i>richezza</i>	<i>retgezza</i> , <i>reheztga</i>	<i>rihezia</i>	<i>ritgezza</i>
trist	<i>tristezza</i>	<i>tristezza</i> , <i>tristeztga</i>	<i>tristezia</i>	<i>tristezza</i>
vardaivel	<i>vardaivlezza</i>	<i>verdevladad</i>	<i>verdeivladad</i>	<i>vardaivladad.</i>

Il sutsilvan ha sper la fuorma *-ztga eir -zia*, sainza palatalisaziun.

La fuorma *allegrezza* < *allegger* in ladin es da caracter elevà. Dovrada è'la ad Ardez, i'l *chantar d'allegrezza* a Nadal. *Algrezcha* es plü popular.

Ils derivats da *vardaivel* muossan la vitalità dal suffix *-adad* in sursilvan.

85 -*adad*

Exaimpels sortind dal sursilvan

adj.	surs.	vall., put.	surm., suts.	rg
<i>nausch</i>	<i>nauschadad</i>	<i>noschdà -det</i>	<i>noschadad</i>	<i>nauschadad</i>
<i>pauper</i> <i>taffer</i>	<i>paupradad</i> <i>tafradad</i>	<i>povertà -ted</i> <i>valorusità -ted</i>	<i>noschezta</i> <i>povradad</i> <i>valerousadad</i>	<i>povradad</i> <i>valerousadad.</i>

86 -*aria*

Il pêr puter

tuct *tuctaria*

muossa co cha la derivaziun funcziuna.

Oters exaimpels

<i>dutsch</i>	<i>dutscharia(s)</i>
<i>pluffer</i>	<i>plufraria(s)</i>
<i>suos-ch</i>	<i>suos-charia(s)</i>
<i>püerch</i>	<i>püercharia(s)</i>

Cun *dultschims* e *dultscharias* ha il rg surtut il möd da derivar viv in lad., surm. *dultschem*, suts. *dultschems* e surs. *dultschems*.

S'inclegia cha las derivaziuns sün -*aria* profitan da la vitalità dal suffix -*aria* (conguala *ustaria*, *pauraria* etc.).

87 Il particip passà al feminin per substantivar verbs

Las fuomas femininas dal particip passà, in ladin -*ada*, -*eda*, -*ida*, -*üda*, gûdan a fuormar ün substantiv chi exprima l'intensità da l'acziun e sia dûrada.

<i>baiver</i>	<i>bavüda</i>
<i>cuorrer</i>	<i>cuorsa</i>
<i>lavurar</i>	<i>lavurada</i>
<i>mangiar</i>	<i>mangiada</i>
<i>sbussiar</i>	<i>sbussiada</i>
<i>tscherchar</i>	<i>tscherchada</i>
<i>rumir</i>	<i>rumida</i>
<i>tussir</i>	<i>tussida.</i>

Il sistem es viv eir in C ed S, ma là è'l forsa ün pa main vital.

In C ed S es l'aspet da l'intensità da l'acziun main dominant. Surs. *levada* (*dil sulegl*), o eir *relaschada* (*dil survetsch*) sun expressiuns neutralas.

Frasas sco

*Quai es stat üna tscherchada
Quels han dat üna lavurada*

expriman ün aspet dal suffix in ladin: – ün «affar dal trenta», lung e stantus.

Da *bavüda* as poja passar ligermaing a *surbavüda* per indichar ch'üna vacha, da spüra said, haja bavü massa svelt e nun haja chattà la masüra. Po gnir applichà per skerz o sül seri eir per umans.

Tuot tenor la semantica dal verb es l'intensità l'aspet principal e na la dürada. Quai resorta cler in vallader

*fourada
pizchada
marmuognada.*

Sia funcziun d'intensifichadur as muossa eir in fuormas sco

*baselgiada
plattada
sdunada*

o dafatta in üna fuormaziun spontana sco

spaghett(i)ada.

Cun ün aspet neutral as preschainta la derivaziun in put. *glischeda, schlitten* o eir in neologissem.

Interessant es il cas da *rumida* in vallader. Il pled exprima 'il schaschin dal rumir', p. ex. in *Quai es stat üna rumida!* e 'l'acziun dal *rumir*, Räumung'. Lura ha'l surtut eir il sen da 'instituziun per *rumir*' Abfuhrwesen'.

88 -öz, -iez per substantivar verbs

In ladin es -öz ün suffix chi ha l'aspet da repetitività e d'intensità resentida sco dischagreabla o valütada negativmaing.

Il listess aspet in surs. exprima il suffix -em

*paterlem
pitinem
smarschanem.*

La fuorma chi correspuonda foneticamaing a -öz es il surs.-iez, p. ex. in *tuchiez* 'Geläute' (surm. *tutgiez*, suts. *tuciez*). Ma -iez nu cuntegna l'aspet pejorativ.

Exaimpels per la vitalità da -öz in ladin

bajar	<i>bajöz</i>	<i>lichar</i>	<i>lichöz</i>
branclar	<i>branclöz</i>	<i>sclingiar</i>	<i>sclingöz</i>
bütschar	<i>bütschöz</i>	<i>scriblottar</i>	<i>scriblottöz</i>
chantar	<i>chantöz</i>	<i>strar</i>	<i>ströz</i>
chastörar	<i>chastöröz</i>	<i>sunar</i>	<i>sunöz.</i>

89 Conclusiun

La trentina da suffixs preschantats sco elemaints partecipats a la fuormaziun nominala muossan ün pêr proceders chi sun activs in rumantsch ed illustreschan aspets da la vita dal corpus nominal.

Ün conugal plü approfundi ch'eu n'ha fat ils ons sesanta tanter üna part dal corpus da substantivs rumantschs e quel da nomens correspondents in tudais-ch (in ün referat na publichà) permetta da dir cha, tendenzial-maing, cuntegna il **corpus nominal tudais-ch** daplü **endodinamica** pro'l singul substantiv co il corpus nominal rumantsch. Insembel cul corpus nominal da tschellas linguas neolatinas es il **corpus nominal rumantsch** plü **static** e plü abstract.

Quist fenomen es da metter in stret connex cul fat cha la **fuormaziun nominala** es in **tudais-ch** in general plü **transparenta** pel partecipant. Cun oters pleds: in fich blers cas es il partecipant bun dad identifichar liger-maing las singulas parts d'ün pled.

'Strafffreiheit, Straflosigkeit' es subit cler.

lad.	<i>impunità -ted</i>
surs.	<i>impunitad</i>
tal.	<i>impunità</i>
fr.	<i>impunité</i>
engl.	<i>impunity</i>

nun es uschè simpel d'analizar.

Per esser bun d'incleger la cumposiziun dals nomens illas linguas neolatinas sto il partecipant qua o là pudair mobilisar üna ter reserva d'infuormaziuns linguisticas. Obain ch'el piglia il pled sco ch'el es e sa che ch'el voul dir.

La fuormaziun dal nomen illas linguas neolatinas es cler e net plü **abstracta** co in tudais-ch.

Il tudais-ch dispuona d'ün sistem flexibel e fich activ grazcha a la «Wort-Bildung» chi permetta da far adiziuns da substantivs bod sco chi plascha, p. ex.:

*Fahrzeugausweis
Fahrzeugausweisentzug
Fahrzeugausweisentzugsverfahren.*

L'effet es quel cha'l stil nominal tudais-ch es **plü dinamic** co quel da las linguas neolatinas. Implü facilitescha il sistem tudais-ch eir la fuormaziun da neologissem, instant cha, illas linguas neolatinas, as haja qua o là plü fadia da chattar soluziuns chi satisfan.

90 L'artichel determinà

Remarchas da princip

L'artichel fuorma üna **unità stretta** cul nomen. I's po constatar cha l'artichel determinà *il, la, l'* fa quai in ün möd plü intensiv co l'artichel indeterminà *ün, üna, ün'*. Cun oters pleds: la cumbinaziun dal nomen cul artichel determinà es fich frequinta. Pronunzhada vain la cumbinaziun sco unità: *il chapè > ilchapè, l'hotel > lotel, la chapütscha > lachapütscha.*

- 91 Quista unità fonetica stretta po prodüer cas ingio cha'l partecipant nu sa plü chenüna part chi appartegna a l'artichel e chenüna al nomen.

Ils neologissem per 'Staubsauger' in ladin (l'apparat as derasa planet daspö ils ons 1925–30) sun in uorden cronologic

*aspiradur
aspirapuolvra
tschütschapuolvra.*

Pel sursilvan vala

*tschetschapuorla
aspiratur.*

Pel rumantsch grischun s'haja tschernü

tschitschapulvra.

Eir scha Dicz. ladin Eb. 2003, indicha be la fuorma *tschütschapuolvra*, confuorma al model tudais-ch, as doda in E eir amo *aspiradur*. Dal rest es quai la fuorma indichada sco unica in Dicz. ladin DR. Ad uffants chi nu van amo a scoula e recepischan la lingua be acusticamaing poja capitär chi analisescan l'unità